

GYÖRFFY DÓRA

Állam és gazdasági felzárkózás Kelet-Közép-Európában 2004 és 2023 között

A tanulmány fő kérdése: hogyan alakult át az állam szerepe az Európai Unió első posztoszocialista bővítése óta a kelet-közép-európai régió országaiban, és ez hogyan befolyásolta a felzárkózási teljesítményt. Az elemzés kiindulópontja, hogy a 2004-ben még domináns korlátozott állam ideálját a 2010-es évek során számos kihívás érte, amelyek során a jogállamiság jelentette korlátok megkérdőjeleződtek, miközben az állami szerepvállalás iránti igények megnövekedtek. A tanulmány áttekinti, hogyan reagáltak a régió országai ezekre a folyamatokra, hogyan tükröződnek a különbségek a költségvetés szerkezetének átalakulásában, és ez milyen hatással van a felzárkózási teljesítményre. Megállapítja, hogy a korlátozott állam ideálja továbbra is releváns, és a legmegfelelőbb alapot biztosítja a gazdasági fejlődés számára, míg a korlátok hiánya a voluntarista állami beavatkozások számára nyújt teret, amelyek a közjó szempontjából ritkán értékelhetők sikeresnek.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: H50, O23, O43, P27, Z18.

A tanulmány az Európai Unió 2004-es bővítésének 20. évfordulója alkalmából vizsgálja az állam szerepének átalakulását a posztoszocialista tagállamokban (EU11)¹ és ennek hatását a gazdasági teljesítményre. A bővítés magyarországi hatásainak értékeléséről már számos elemzés látott napvilágot (*Bíró-Nagy–Medve-Bálint* [2024], *Csaba* [2024]), amelyek a csatlakozással kapcsolatos várakozások miatti csalódást dokumentálják. Szintén komoly magyar irodalma van az állam gazdasági szerepvállalása változásának (*Voszka* [2019], *Farkas és szerzőtársai* [2023], *Palócz* [2024]), amelyben az iparpolitika gondolatának újjászületésére hívják fel a figyelmet. A költségvetés szerkezeti elemzése jelenti a téma harmadik releváns dimenzióját, ahol *Bod* [2024] Magyarország kapcsán mutat rá a gazdaságpolitikai aktivizmus finanszírozási vetületére, míg

* A tanulmány az MTA IX. osztályán 2024. szeptember 18-án tartott előadáson alapul.

¹ Az elemzésbe bevont országok: Bulgária, Csehország, Észtország, Horvátország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia és Szlovénia.

Benczes–Szíjjártó [2024] a populisták kormányok gazdaságpolitikájának heterogén jellegét hangsúlyozza. Ebben a tanulmányban egy közös gondolati keretben vizsgálom a három területet az állam szerepének középpontba helyezésével.

Az elemzés kiindulópontja az állam szerepének történeti alakulása, azaz folyamatos változása az adott korszak kihívásainak tükrében. A 2008-as globális pénzügyi válság óta a – korábban domináns – korlátozott állam gondolata megkérdőjeleződött; az egymást követő válságok következtében egyre nagyobb elvárások fogalmazódtak meg, miközben a korlátok indoklottsága valós és instrumentális okokból egyaránt vitatottá vált. A kelet-közép-európai régió országaiban ezek a folyamatok párhuzamosan alakultak a külföldi működőtőkére épülő gazdasági modell újragondolásának szükségességével. Az EU11-országok eltérő módon reagáltak ezekre a párhuzamos kihívásokra. A leíró statisztikákon alapuló empirikus elemzés három országcsoportot mutat be, amelyek költségvetési szerkezete különbözik egymástól, és eltérő felzárkózási pályákon haladnak. A tanulmány legfontosabb megállapítása, hogy továbbra is a korlátozott állam nyújtja a legmegfelelőbb keretet a minőség alapú versenyképesség megteremtéséhez és a gazdasági felzárkózáshoz, míg korlátok hiányában a voluntarista gazdaságpolitika jól ismert (*Kornai* [1957], [2012]) hatékonysági problémái válnak jellemzővé, ami fejlődési csapdához vezet.

Az elemzés hat részre tagolódik. Először az állam szerepének történetiségét és a rendszerváltás időszakának korlátozott állammodelljét mutatom be, majd a 2004 utáni két évtized állami szerepvállalást érintő kihívásait. A következő rész a kelet-közép-európai régiót jellemző, a külföldi működőtőkére alapuló felzárkózási modell megkérdőjeleződését és a versenyképesség eltérő modelljeit ismerteti. Az empirikus elemzés során a korlátozott állam modellje alapján kialakított három országcsoportot, majd ezek költségvetési szerkezetét és felzárkózási pályáját vizsgálom meg. Zárásként következtetéseket vonok le a várható fejlődési pályák kapcsán.

Az állam szerepének történetisége és a posztoszocialista rendszerváltás programja

Az állam legalapvetőbb feladata a védelem – Thomas Hobbes korszakalkotó művében, a *Leviatánban* az állam védelmi funkciójából vezeti le a hatalmát (*Hobbes* [1651/2001]). A mindenki harca mindenki ellen állapot helyett az állam alattvalói számára biztosítja a békét, a biztonságot és a tulajdonjogot, akik ezért cserébe engedelmséggel tartoznak a szuverén hatalomnak.

Az idők folyamán az állam funkciója jelentősen kibővült. Az ipari forradalommal a mezőgazdasági társadalom felbomlott, és a népesség a városokba áramlott. Az urbanizáció növelte az állammal szembeni igényeket – infrastruktúrát, rendvédelmet, iskolákat és egészségügyi intézményeket, illetve szociális ellátást kellett biztosítani a falvakból beáramló népesség számára. Ennek felismeréseként a 19. század végén fogalmazta meg Adolph Wagner híres törvényét arról, hogy a GDP növekedésével az állam nem csupán abszolút értékben nő, hanem a GDP-ből való részesedésében is (*Wagner* [1883]). Ez a törvény a következő 100 évben

jórészt igazolódott – a fejlett országokban az állami újraelosztás 1870-ben átlagosan a GDP 11 százaléka volt, ami 1980-ra 43,2 százalékra nőtt (*Afonso és szerzőtársai* [2020] 27. o.). Részletesebb empirikus vizsgálatok azonban jelentős szórást mutatnak, és az okság irányáról is szintén felmerülnek kérdések: a Wagner-törvény szerint a gazdasági fejlettség teremt növekvő keresletet az állami szolgáltatások iránt, ám az endogén növekedésemélet képviselői szerint az okság fordítva is működhet (*Benczes–Kutasi* [2010] 177–178. o.).

A közpénzügyek klasszikus elmélete szerint az állam feladata az allokáció, az újraelosztás és a gazdasági stabilizáció (*Musgrave* [1959] 5–23. o.). Az allokáció a közjavak biztosítását és a piaci kudarcok kezelését, az újraelosztás a piaci jövedelemelosztás méltányossági szempontok szerinti kiigazítását jelenti, míg a stabilizációs funkció az erőforrások magas szintű kihasználtságára és a pénz értékállóságára vonatkozik. Azok a kérdések azonban, hogy pontosan milyen közjavakat kell biztosítani az államnak, milyen mértékben kell kiigazítani a piaci mechanizmus révén kialakult jövedelemelosztást, és hol vannak az állam növekedésének a határai, a közgazdaságtan örökzöld kérdései közé tartoznak (*Muraközy* [2012] 203–214. o.).

Az a gondolat, hogy az állam növekedésének korlátai vannak, az 1970-es évek válságai során nem csupán az elmélet, hanem a döntéshozók számára is egyértelművé vált. A Bretton Woods-i rendszer összeomlása és az olajválság megoldására alkalmazott keynesi gazdaságpolitika, a bajba került vállalatok költségvetési támogatása költségvetési hiányt, növekvő adósságot és inflációt okozott számos fejlett országban (*Muraközy* [2012] 108–123. o.). Az állami beavatkozás kudarcai vezettek a neoliberais gondolatok áttöréséhez, ahol az állami beavatkozás a fő probléma, a megoldás pedig a piac szerepének megerősítése a liberalizáció, privatizáció, dereguláció programja révén (*Schmidt* [2018]).

A túlzott állami beavatkozás kudarcra volt a latin-amerikai válságnak és a szocialista rendszer kudarcának is a fő tanulsága. A latin-amerikai válságra válaszul született meg a washingtoni konszenzus programja, amely 10 pontban² összegezte az állam korlátozását és a piac szerepének növelését célzó programot. Ezek a pontok köszöntek vissza a rendszerváltás stabilizáció, liberalizáció, privatizáció és intézményépítés programjában is.³ Ebben a környezetben kezdődött meg az EU-csatlakozási folyamat is.

Az 1993-ban meghirdetett csatlakozási feltételek, az úgynevezett koppenhágai kritériumok a korlátozott állam ideáit jelenítették meg – a politikai feltételek: a demokrácia, a jogállamiság, az emberi jogok tisztelete és a kisebbségek védelme, a gazdasági feltétel: a versenyképes piacgazdaság, míg az intézményi feltétel: az EU joganyagának

² A washingtoni konszenzus pontjai: 1. költségvetési fegyelem, 2. a közkiadások átirányítása olyan területekre, amelyek egyszerre biztosítanak magas megtérülést, és javítják a jövedelemelosztást, például egészségügyi alapellátás, alapfokú oktatás és infrastruktúra, 3. adóreform (a határkulcsok csökkentése és az adóalap szélesítése érdekében), 4. a kamatlábak liberalizálása, 5. versenyképes árfolyam, 6. kereskedelmi liberalizáció, 7. a közvetlen külföldi befektetések beáramlásának liberalizálása, 8. privatizáció, 9. dereguláció (a belépési és kilépési korlátok eltörlése), 10. a tulajdonjogok biztosítása (*Williamson* [2000] 252–253. o.).

³ A programot részletesen kifejti *Bokros* [2013] 57–166. o.

(*aquis communautaire*) alkalmazására való képesség, ideértve a monetáris unióhoz való csatlakozást.⁴ A tárgyalások során a gazdasági feltételek a gyakorlatban az exportorientált növekedési modellt, illetve a külföldi működőtőke beáramlásának ösztönzését jelentették (*Medve-Bálint* [2014]). A kapitalizmus változatai irodalmában a modellt *Nölke-Vliegenthart* [2009] alapján függő piacgazdaságként írják le. Tőke- és tudáshiány következtében ennek a modellnek nem volt alternatívája a kelet-közép-európai régióban (*Farkas* [2017] 130. o.). A régió gazdaságainak közös jellemzője, hogy a technológiát a multinacionális vállalatok biztosítják, amelyeket a képzett, olcsó munkaerő vonz, miközben a hazai cégek termelékenységé jóval alacsonyabb, azaz duális gazdaságok alakultak ki.

Az ezredfordulón a kelet-közép-európai régióban a különbségek elsősorban a jóléti állam kiterjedtsége és az érdekképviseleteknek a döntéshozatalban való részesevé alakultak ki. *Bohle-Greskovits* [2012] négy modellt vázolt fel a régióban. A balti országok a szovjet múlttól minél inkább eltávolodni igyekezve identitásalappon folytattak neoliberais politikát, amelynek jellemzője az alacsony adószint és a gyenge jóléti állam. A külföldi működőtőke elsősorban a pénzügyi és ingatlan-szektorba áramlott. A visegrádi országok a „beágyazott neoliberais” minősítést kapták, ahol kiterjedt jóléti állam mellett jelentős makrogazdasági egyensúlytalanságok léptek fel, miközben a külföldi működőtőke elsősorban a feldolgozóiparba áramlott. A szerzőpáros Szlovéniát tekinti a régió sikertörténetének, ahol fokozatos volt az átmenet, kiterjedt jóléti állam és széles körű érdekegyeztetés működik, miközben a többi modellhez képest mérsékeltebb volt a külföldi működőtőke beáramlása. Dél-kelet-Európa (Bulgária, Románia, Horvátország) országaiban az átmenet elhúzódott, gyenge állam jellemző, alacsony jóléti juttatásokkal.

A hidegháborút követő közel két békés évtized azonban a 2008-as pénzügyi válsággal véget ért, és a kelet-közép-európai régió államai számos kihívással néztek szembe.

Az állam kihívásai 2008 után

A globális pénzügyi válság (2008–2013) aláásta a piaci mechanizmusba vetett hitet, és megnyitotta az utat a nagyobb állami beavatkozás gondolata felé. Ez az időszak alapozta meg az állam erőteljesebb gazdasági szerepvállalásának elfogadását, a keynesi reneszánsz része lett a gazdaságpolitikai diskurzusnak (*Csaba* [2010]). A költségvetési megszorítások növekedésgátló hatásait immár nem csupán a keynesi közgazdászok (*Krugman* [2013]) hangsúlyozták, hanem a Nemzetközi Valutaalap is bemutatta (*IMF* [2010]). Bár Görögország esetétől eltekintve a megszorítások és a növekedés között nem volt kimutatható a kapcsolat (*Györffy* [2018] 10–11. o.), a pénzügyi válság egyik hosszú távú következménye lett az anticiklikus politika igényének megerősödése, aminek különösen a koronavírus-járvány idején lett jelentősége.

⁴ A követelmények elérhetőek: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/conditions-membership_en.

A piaci mechanizmusba vetett hit megingása és az állami beavatkozás növekvő elfogadottsága hozzájárult az iparpolitika újjászületéséhez a fejlett világban. Az EU-ban ehhez hozzákapcsolódott a versenyképességi lemaradás az Egyesült Államok és Kína mögött, illetve az éghajlatváltozás okozta fenyegetés (*Farkas és szerzőtársai* [2023]). Mindezt felerősítette az értékláncok sebezhetőségének megtapasztalása a koronavírus-járvány idején, akárcsak a versenytársak széles körű támogatási rendszere – a *Made in China* program Kínában, illetve az *Inflation Reduction Act* az Egyesült Államokban. A szelektív ágazati beavatkozás elfogadott gyakorlattá vált szerte a világban, és a világgazdaság fő erőközpontjai között egy széles körű támogatási verseny zajlik (*Voszka és szerzőtársai* [2023] 1298. o.).

A pénzügyi válsággal párhuzamosan erősödött meg a populizmus szerte a világon, és jelent komoly kihívást a korlátozott állam gondolata számára. A populizmus klasszikus definíciója a tiszta nép és a korrupt elit szembeállítás (Mudde [2004]), de az állam szempontjából még komolyabb kihívás az ezeket a mozgalmakat jellemző antipluralizmus (Müller [2016]). Utóbbi a hatalom megszerzését követően szinte szükségszerűen autoriter intézkedéseket eredményez. Ahogyan *Benczes–Szijjártó* [2024] tárgyalja, a populisták kormányzati kiadások nem feltétlenül a szociális kiadások hagyományosan populistának értelmezett növelésében mutatkoznak meg. Ehelyett a liberalizmus elutasítása elsősorban az állam alkotmányos korlátainak elutasítását jelenti (*Plattner* [2019], *Scheppele* [2018]). Különösen fontos mindez a közigazgatás vonatkozásában. *Bauer–Becker* [2020] két dimenzióban, a populisták vezető elképzelése az államról, illetve az állam kezdeti ereje alapján rendszerezi a lehetséges következményeket: ahol a populisták vezetőnek az állam szerepéről pozitív felfogása van, és az állam gyenge, ott foglyul ejtik, ahol erős, ott megreformálják. Ahol a populisták képe az államról negatív, és az állam gyenge, ott a leépítése zajlik, ahol erős, ott szabotálják. A közös nevező az intézményes korlátok elutasítása, különösen az átláthatóság és számonkérhetőség követelményeinek elvetése.

Az állam alapvető védelmi funkcióinak felértékelődése is megfigyelhetővé vált 2008 óta. Vlagyimir Putyin 2007-ben a müncheni biztonságpolitikai konferencián figyelmeztette a nyugati vezetőket, hogy Oroszország többé nem fogadja el az 1990-ben kialakult hatalmi viszonyokat és az Egyesült Államok egypólusú világrendjét.⁵ Ezt követően növekvő számú külföldi katonai beavatkozásai (Grúzia megtámadása 2008-ban, a Krím elfoglalása 2014-ben, Szíriában az Assad-rezim támogatása 2015-től)⁶ jelezték a megváltozott biztonságpolitikai környezetet. A 2016-ban megválasztott Donald Trump megkérdőjelezte a NATO életképességét, és megkérdőjelezte a védelmi költségvetés növelését minimum a GDP 2 százalékára (*Fiott* [2024] 190. o.). 2022-ben az Ukrajna elleni orosz agresszió és az azóta tartó háború a második világháború óta legvéresebb konfliktus az európai szárazföldön – *Pancevski* [2024] az áldozatok számát 1 millióra becsüli 2024 szeptemberéig. Donald Trump újráválasztása 2024-ben pedig azt jelzi, hogy az amerikai védőerő, amelynek biztonságában az Európai Unió megalapítása óta épült és fejlődött,

⁵ A beszédre Ukrajna 2022-es megtámadása kapcsán tekint vissza *Fried–Volker* [2022].

⁶ Az egyes esetekről részletesen lásd *Sz. Bíró* [2019]-et.

alapvetően megkérdőjeleződött. A védelmi kiadások növelésének és az európai védelmi politika megerősítésének nem látszik alternatívája (*Kendall-Taylor-Hofman* [2024]). Mindez szintén az állam szerepének erősödését és a költségvetési kiadások növekedését vetíti előre.

Összességében az 1980-as és 1990-es éveket jellemző neoliberális gondolkodás, mely a piacositást és az állam szerepének korlátozását tűzte ki programként, a 2020-as évekre végletesen megkérdőjeleződött. A sorozatos válságok idején az állami beavatkozások elfogadottsága megnövekedett, aminek indoka lehet a versenyképesség, az éghajlatváltozás vagy a kívülről érkező gazdasági és háborús fenyegetések. Eközben a populista politika az állam intézményes korlátait ásta alá, azaz a korlátozott állam gondolata már messze nem annyira domináns, mint a rendszerváltás és az EU-csatlakozás idején volt.

A korlátozott állam ideálját az elmélet azonban nem vetette el. A 2024-es Nobel-díjasok *Acemoglu-Robinson* [2019] könyvükben amellet érvelnek, hogy a társadalom zsarnoki elnyomása (despotikus Leviatán) az együttműködés és a társadalmi teljesítmény korlátját jelenti, míg az állam hiánya a társadalmat a normák ketrecébe zárja, és ezzel szintén a teljesítményt csökkenti. Szabadság és gazdasági fejlődés elsősorban olyan államokban valósul meg, ahol az állam képességei és a társadalom szervezettsége párhuzamosan növekszik (korlátozott Leviatán). Ez az a szűk folyosó, amelyre a könyv címe utal.

Az állam szerepének globális átalakulása az EU11-országokban a csatlakozási folyamat során felépült gazdasági modell megkérdőjeleződése mellett ment végbe.

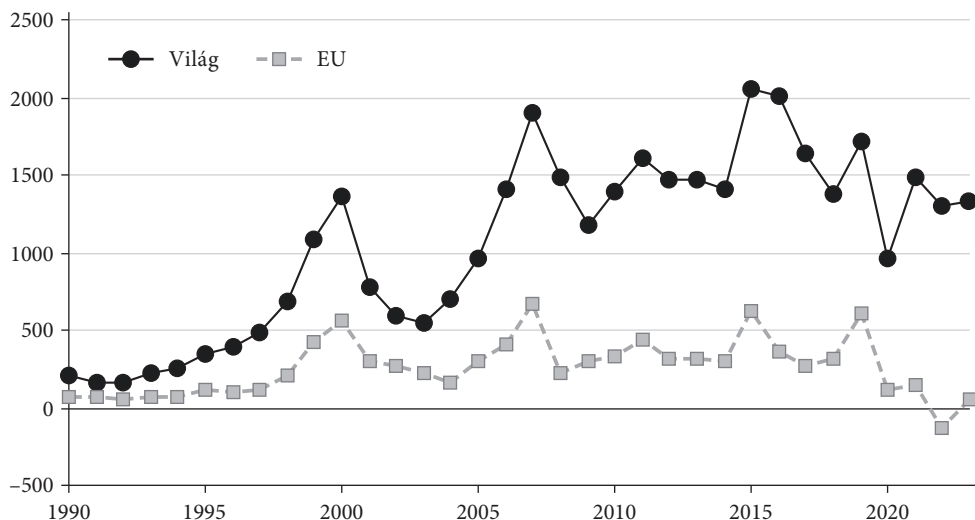
A külföldi működőtőkére alapuló felzárkózás korlátai a kelet-közép-európai régióban

Az EU-csatlakozási tárgyalások során még modellként kezelt működőtőke-alapú fejlődés a csatlakozás után néhány évvel, a globális pénzügyi válság idején már megkérdőjeleződött. A globális működőtőke-áramlások egészen 2015-ig nem érték el a korábbi 2007-es csúcst, és 2019 után ismét számottevő csökkenés tapasztalható, miközben az Európai Unió részesedése a globális áramlásból szintén csökken (*1. ábra*). Míg korábban ennek magyarázata az ipar 4.0 során megvalósuló technológiai fejlesztések – például a robotizáció, a digitalizáció és a mesterséges intelligencia térnyerése – voltak (*Szalavetz-Somosi* [2019]), a 2020-as években már a geopolitikai feszültségek növekedése, az iparpolitikai aktivizmus megjelenése és az értékláncok diverzifikálásának igénye a legfontosabb indokok (*UNCTAD* [2024] 5. o.). Mindez önmagában is azt jelenti, hogy egyre kevésbé lehet a működőtőke-beáramlásra alapozni a gazdasági felzárkózást, de ennek a megállapításnak további indokai is vannak.

Nölke-Vliegenthart [2009] nagy visszhangot kapott tanulmánya rávilágított arra, hogy a kelet-közép-európai régió országai a piacgazdaság egy sajátos függő modelljét képviselik, ahova a tőke és a technológia is – a globális értékláncokba való beágyazódás révén – kívülről érkezik. Ez azzal is jár, hogy az értékláncokról szóló döntést az adott országon kívül hozzák meg. Ennek különösen jelentős eleme az a kérdés, hogy

1. ábra

Működőtőke-áramlások globálisan és az Európai Unióban, 1990–2023 (milliárd dollár)

Forrás: saját szerkesztés UNCTAD [2024] (FDI Data Explorer by region and economy) alapján.

milyen tevékenységeket végeznek egy adott ország területén, azaz azok hol helyezkednek el az értékláncban. Szalavetz [2019] (75–77. o.) a mosolygörbe gazdaságtanát leírva rámutat arra, hogy a legkisebb hozzáadott értéket a gyártás hozza, míg a márkanév és egyéb szellemi tulajdonjogok, illetve a termékértékesítés azok a területek, ahol a hozzáadott érték és a profit legjelentősebb része realizálódik. Gál-Lux [2022] emellett érvel, hogy a működőtőke-vonzásra épülő gazdasági modell nem eredményez felzárkózást, mivel az értéklánc profitjának csupán elhanyagolható százaléka marad a fogadó országban, a tovagyűrűző hatások a nagyvárosokon kívül korlátozottak, így duális gazdaság alakul ki, elszigetelten működő, fejlett multinacionális cégekkel és alacsony termelékenységű hazai kis- és középvállalkozásokkal. Lengyel-Vas [2024] empirikus adatok vizsgálata alapján hangsúlyozza, hogy amennyiben egy ország vagy régió kizárólag a gyártásra koncentrál, az korlátozza a fejlődését azokkal a térségekkel szemben, amelyek az értéklánc magasabb hozzáadott értékű szegmenseire koncentrálnak. Tőkés [2024] a működőtőke-áramlások prociklikus természetére hívja fel a figyelmet, ami szintén komoly sérülékenység forrása lehet.

A működőtőkére alapozott fejlődés korlátait felismerő szerzők megoldási javaslatai elsősorban a hazai hozzáadott érték növelését célozzák. Szalavetz [2019] (149–150. o.) az értékláncban történő feljebb lépés jelentőségét emeli ki, amihez a hazai innovációs potenciál erősítése, a vállalatok és az egyetemi szféra együttműködése szükséges. Lengyel [2021] (527–533. o.) az alulról felfelé építkező, decentralizált, helyi hálózatokra és klaszterekre építő fejlesztéspolitikát hangsúlyozza, amely alkalmas a helyi viszonyok ismeretén alapuló stratégiák kialakítására. Gál-Lux [2022] (81–89. o.) szerint nem lehet teljesen letérni a működőtőke-alapú modelltől, de fontos lenne a külföldi és hazai vállalkozások szorosabb együttműködésének ösztönzése,

akárcsak a tudásintenzív működtőke privilegizálása, illetve a hazai vállalkozások hálózatainak erősítése. *Éltető–Sass* ([2021] (509. o.) a visegrádi országokban folytatott vállalati interjúk során teljes egyetértéssel találkozott abban a tekintetben, hogy a képzés és az oktatás fejlesztése kiemelten fontos az új technológiák adaptálásához és ennek révén a felzárkózáshoz.

A magyarországi vita a függő fejlődés problémáinak kezelésére a *Porter* [1990] által meghatározott kompetitív fejlődési szakaszok időtálló relevanciáját jelzi az, hogy jelen esetben a kérdés, hogyan lehetséges átállni a beruházásvezérelt pályáról az innovációvezérelt pályára. Ez a pálya hozzájárulhat az erőforrások felhasználásának hatékonyságához és a környezeti fenntarthatósághoz. Ennek a problémának egy összegző jellegű elmélete *Aiginger* [2018] megkülönböztetése a költségalapú (*low-road*) és a minőségalapú (*high-road*) versenyképességről, melyet az 1. táblázat összegez. *Aiginger* írásában kiáll az iparpolitika mellett, de ez értelmezésében elsősorban egy kooperatív társadalmi környezet és a minőségalapú versenyképesség biztosítását, és nem a hagyományos, felülről lefelé történő egyedi beavatkozásokat jelenti.⁷ *Aiginger* [2018] táblázatát ennek megfelelően kiegészítettem az állam szerepével (1. táblázat), megkülönböztetve a voluntarista beavatkozásokat a koordinációs és az üzleti környezet javítását célzó tevékenységektől.

1. táblázat

Versenyképességi stratégiák és az állam szerepe

	Költségalapú (<i>low-road</i>)	Minőségalapú (<i>high-road</i>)
	versenyképesség	
Versenyelőny	alacsony költségek (bérek, adók, nyersanyagok)	minőség, termelékenység, magas hozzáadott érték
Eszközök	támogatások, működtetőke-import, leértékelés (belső, külső), dereguláció (környezet, munkapiac)	oktatás, innováció, üzleti környezet, vállalalkozási kedv/készségek fejlesztése, bizalom- és hálózatépítés
Cél	foglalkoztatottság, GDP/fő	életminőség, környezeti fenntarthatóság
Állam	voluntarista cselekvő, tervez és (részben) finanszíroz kiválasztott projekteket/szektorokat	koordinál, klasszikus állami feladatok minőségének növelésére törekszik

Forrás: Aiginger [2018] 106. ábra, kiegészítve az állam szerepével.

A működtetőkére alapozott felzárkózási stratégia megkérdőjeleződését párhuzamosan tárgyaltuk a korlátozott állammal szemben jelentkezett kihívásokkal. A következőkben empirikus elemzésünk azt a feltevést vizsgálja meg, hogy összefüggés figyelhető meg a korlátozott állam gondolatához való ragaszkodás és a versenyképességi stratégia kiválasztása között, amely a költségvetési prioritások bemutatása révén feltárható.

⁷ Az iparpolitika eltérő értelmezéséről lásd *Voszka* [2019], történeti alakulásáról *Aiginger–Rodrik* [2020] írását.

A kelet-közép-európai államok átalakulása – empirikus elemzés

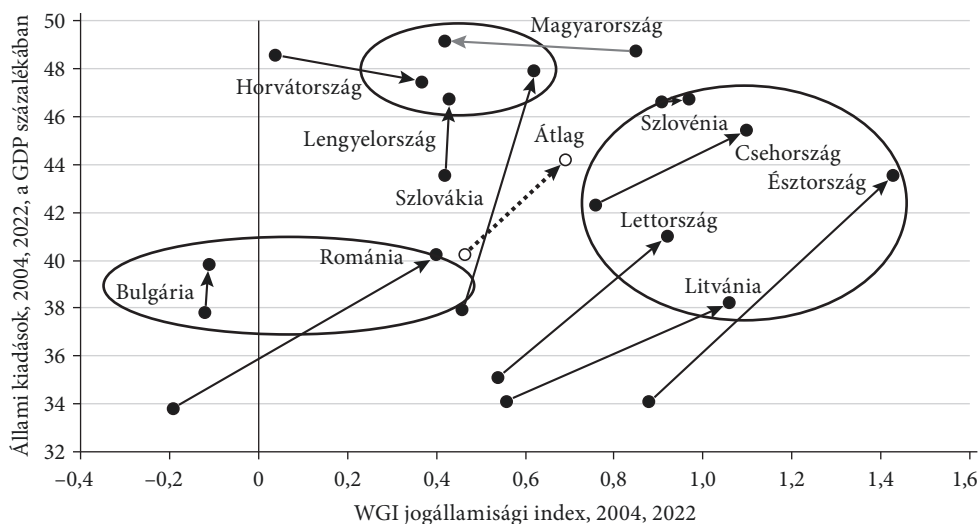
A korlátozott állam ideálja elvont fogalom, mérése számokkal szükségszerűen tökéletlen. A következőkben Györffy [2021] (58. o.) módszertanát követve az állam korlátait a jogállamiság indexe, illetve az állami kiadások GDP-hez viszonyított mértéke alapján mutatom be. A jogállamiság mérése vitatott kérdés,⁸ a Világbank Worldwide Governance Indicators (WGI) jogállamiság-dimenziója a következő definíción alapul:

„A jogállamiság azt a percepciót ragadja meg, hogy az érdekeltek milyen mértékben bíznak a társadalom szabályaiban, és mennyire tartják be azokat, különös tekintettel a szerződések végrehajtására, a tulajdonjogokra, a rendőrségre és a bíróságokra, valamint a bűncselekmények és az erőszak valószínűségére.”⁹

Az index 35 forrás adatait aggregálja és normalizálja $-2,5$ és $2,5$ értékek közé. A normalizálás azt jelenti, hogy az értékek változása a globális rangsorban elfoglalt relatív pozíciót méri, és nem képvisel abszolút értéket.

2. ábra

Az állam korlátozottságának alakulása az EU11-országokban, 2004–2022

Forrás: állami kiadások: COFOG adatbázis (https://doi.org/10.2908/GOV_10A_EXP), *jogállamiság:* Világbank Worldwide Governance Indicators (<https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide-governance-indicators>).

⁸ A különféle jogállamisági indexek (Freedom House Freedom in the World index, Bertelsmann Stiftung Bertelsmann Transformation Index, Világbank Worldwide Governance Indicators és a World Justice Project Rule of Law Index) alapos összehasonlítását végezte el *Jakab* [2016], és arra a következtetésre jutott, hogy szakmai szemmel 2011-ben a World Justice Project indexe a legmegalapozottabb. Ebben a tanulmányban mégis az 1996 óta jelenleg 215 országra publikált Világbank jogállamisági indikátorát használok a hosszabb idősor és a robusztusság miatt.

⁹ A definíció és az index leírása elérhető a Világbank honlapján: <https://www.worldbank.org/content/dam/sites/govindicators/doc/rl.pdf>.

A 2. ábrán látható, hogy az állami újraelosztás aránya átlagosan 4 százalékpontot emelkedett a régióban, és szintén javult a jogállamisági index átlaga. Az újraelosztás aránya egyedül Horvátországban csökkent, mindenütt másutt növekedett, különösen jelentős az emelkedés a *Csaba* [2008] által korábban még újfajta makroökonómiai populizmusként meghatározott alacsony adó–alacsony kiadások modellt követő három balti államban és Romániában. Ebben a négy országban 34 százalék körüli szintről emelkedett 38–44 százalék környékére az újraelosztás. Észtországban az emelkedés közel 10 százalékpontos, magasabb szintről hasonló mértékű emelkedés történt Szlovákiában is. A korlátozott állam gondolatát azonban nem vetették el, hiszen Szlovákiát kivéve mind a négy országban az újraelosztás növekedését a jogállamiság erősödése kísérte, azaz azonosítható az *Acemoglu–Robinson* [2019]-ben leírt szabadság szűk folyosóján történő megmaradás. Magasabb szintről, kisebb változásokkal, de ugyanez jellemző Csehországra is. Ezzel ellentétes változás történt Magyarországon, ahol a már 2004-ben is kiemelkedően magas újraelosztási szint tovább nőtt, miközben a régióban egyedülként a jogállamisági index jelentősen romlott.¹⁰

Az átlagos változáshoz viszonyítva az EU11-országok körében három csoport azonosítható:

1. Csehország, Észtország, Lettország, Litvánia és Szlovénia, amelyek jellemzője a jogállamiság átlagosnál magasabb szintje, valamint a mérsékelt újraelosztás (38 és 46 százalékos szint között). A következőkben ezekre az országokra nyugati modellként hivatkozom majd, amelyek megfelelnek a korlátozott állam kívánalmainak.

2. Horvátország, Lengyelország, Magyarország és Szlovákia jogállamisági indexe az átlagnál alacsonyabb, míg az újraelosztás az átlagosnál magasabb (46–49 százalék), azaz itt az állam jóval kevésbé korlátozott, mint az 1. csoportban. A következőkben ezekre az országokra közép-európai modellként hivatkozom.

3. Románia és Bulgária jogállamisági indexe az átlagosnál gyengébb, miközben az újraelosztás is alacsony (40 százalék). Ebben az esetben gyenge államról beszélünk, amely még az adók beszedésében sem túlzottan hatékony, és ez korlátozza a kiadásait is. Fontos azonban megjegyezni, hogy a két ország jelentősen eltér egymástól – Bulgária a teljes régióból kilóg a világtátlagnál is gyengébb és stagnáló jogállamisági indexe révén, míg Romániát a változás iránya a nyugati modell országaihoz közelíti, bár utolérésüktől még messze van. A közép-európai modell országait azonban jogállamiság tekintetében már beérte, miközben az újraelosztás jóval alacsonyabb, azaz ebben az esetben inkább beszélhetünk korlátozott államról, mint a 2. csoportban. A következőkben erre a csoportra délkelet-európai modellként hivatkozom.

A következőkben a Eurostat COFOG adatbázisa¹¹ segítségével azt mutatom be, hogy a három csoport országainak költségvetési szerkezete mennyiben különbözik

¹⁰ Ennek a folyamatnak részletes dokumentálását lásd például *Kornai* [2015], *Scheppele* [2018], *Gulácsi–Kerényi* [2023], illetve *Gadó és szerkesztőtársai* [2024].

¹¹ A kormányzati kiadások funkciók szerinti besorolásának (*Classification of the Functions of Government, COFOG*) adatbázisát az OECD dolgozta ki, 10 főcsoportban vizsgálja az állami kiadásokat. Ezek: 1. Általános közszolgáltatások, 2. Védelem, 3. Közrend és biztonság, 4. Gazdasági ügyek,

egymástól, és hogyan tükrözi a versenyképességről alkotott eltérő elképzeléseket. Ehhez az elemzéshez a legfrissebb, 2022-es adatokat használom fel, és ezeket hasonlítom össze a 2004-es adatokkal azokon a területeken, amelyek az előzőekben elmondott kiemelt szempontok alapján relevánsak. Az elemzés előfeltevése, hogy a költségvetés szerkezete tükrözi a gazdaságpolitika prioritásait – ha egy területre nem költ egy adott állam, azt nem tekinti prioritásnak. Ha valamire sokat költ, az még nem feltétlenül biztosítja a kívánt hatást, de ebben az esetben gyanítható, hogy a terület fontos, miközben a pazarlás lehetősége mindig fennáll. A költségek hatékonyságáról a tanulmány következő részében lesz szó. Egyetlen év kiválasztása okozhatja kiugró értékek túlzott hatását, ezeket a mögöttes adatok áttekintése alapján külön jelezni fogom.¹² Szintén külön kiemelem Magyarországot, amely számos kiadási tétel alapján erőteljesen kilóg a közép-európai csoport átlagából is.

A 2. táblázat összegzi az egyes országcsoportok, illetve Magyarország költségvetési prioritásainak változását az elmúlt 20 év során.

Az általános közszolgáltatásokra fordított kiadási arány, amelybe a törvényhozó és a végrehajtó hatalom finanszírozása mellett beletartozik az alapkutatás és az adósságfinanszírozás is, mindenhol csökkent. A legalacsonyabb érték a nyugat-európai modell országaiban figyelhető meg: átlagosan 3,84 százalék, ezt követi Bulgária és Románia 4,4 százalékos átlaga. A legmagasabb érték a közép-európai modell országaiban látható (5,38 százalék), ebből a csoportból kiemelkedik Magyarország 8,2 százalékos szintjével. A nyugat-európai modell országainak szintje annak ellenére is a legalacsonyabb, hogy az alapkutatásra fordított összeg 0,28 százalékról 0,46 százalékra nőtt. A két másik országcsoportban az alapkutatásra fordított összeg csökkent, ideértve Magyarországot is, ahol 0,5 százalékról 0,3 százalékra esett. Mindenütt csökkent az adósságszolgálatra fordított kiadás, ez az 1. csoport országaiban a legalacsonyabb (0,68 százalék), köszönhetően a rendkívül alacsony balti értékeknek, de a másik két csoport országaiban is 2 százalék alatti ez a kiadási tétel. Ebben az esetben Magyarország kilóg a régióból, mert bár 4,4 százalékról 3 százalékra csökkent az adósságszolgálati kiadás, ez az érték továbbra is messze a legmagasabb a teljes régióban, és az Európai Unióban is csupán Olaszországban költöttek többet erre a területre (4,4 százalék). A közszolgáltatásokra költött kiadások kiemelkedően magas szintjét Magyarországon azonban nem csupán az adósságszolgálat, hanem a törvényhozó és végrehajtó hatalom finanszírozása is okozza – az EU 2 százalékos átlagához képest ez az érték Magyarországon 3,6 százalék.

A védelmi kiadások 2022-ben még nem tükrözték az orosz háborús fenyegetést, annak ellenére, hogy Oroszország már 2008 óta agresszív külpolitikát folytat, és 2014-ben a Krím elfoglalásával megkezdte a háborút Ukrajna ellen. Ez a kiadási tétel a vizsgált időszakban számottevően csak a nyugati modell országaiban nőtt 1,32 százalékról

5. Környezetvédelem, 6. Lakásügyek és településfejlesztési ügyek, 7. Egészségügy, 8. Szabadidő, kultúra és vallásügyek, 9. Oktatás, 10. Szociális védelem. Az egyes területek részletes struktúrája elérhető a KSH honlapján: https://www.ksh.hu/cofog_menu.

¹² Ha másként nem jelzem, azok az elemzésben szerepeltetett adatok, amelyek a 2. táblázatban nem szerepelnek, szintén a COFOG adatbázis adataira utalnak.

2. táblázat

A költségvetési szerkezet átalakulása országcsoportonként kiemelt indikátorok alapján
(a GDP százalékában)

	1. Nyugati modell		2. Közép-európai modell		Magyarország		3. Délkelet-európai modell	
	2004	2022	2004	2022	2004	2022	2004	2022
ÁLTALÁNOS KÖZSZOLGÁLTATÁSOK	4,34	3,84	6,2	5,38	9,8	<u>8,2</u>	4,6	4,4
– Alap kutatás	0,28	0,46	0,33	0,18	0,5	0,3	0,2	0,1
– Adósságszolgálat	1,02	0,68	2,875	1,825	4,4	3	1,65	0,95
VÉDELEM	1,32	1,74	1,33	1,38	1,3	1,4	1,95	1,7
GAZDASÁGI ÜGYEK	4,9	5,68	5,8	7,48	5,4	<u>10,5</u>	5,4	7,8
– Állami támogatás	0,6	1,06	0,76	1,19	1,1	<u>2,1</u>	1,45	1,2
EGÉSZSÉGÜGY	5,06	6,54	5,35	5,95	5,5	<u>4,4</u>	4,5	5,3
REKREÁCIÓ, KULTÚRA, VALLÁS	1,32	1,46	1,4	1,63	1,8	<u>2,7</u>	0,7	0,8
OKTATÁS	5,94	5,3	5,18	4,75	5,9	5,1	3,8	3,55
– Óvodai és alapfokú oktatás	1,52	1,76	2,08	1,73	2,9	1	0,85	0,8
– Középfokú oktatás	2,3	1,78	1,15	1,175	0,6	1,4	1,45	1,65
– Felsőfokú oktatás	1,08	0,88	1,025	1,125	1	<u>1,9</u>	0,85	0,75
SZOCIÁLIS VÉDELEM	11,94	14,14	15,75	14,63	15,7	13,1	10,45	13,3
– Betegség és rokkantság	2,22	2,64	3	2,275	3,5	1,9	1,35	0,95
– Nyugdíjak	6,74	7,72	7,775	7,825	6	6,4	7,05	9,65
– Családok	1,35	1,84	1,475	2,225	1,9	2,6	0,9	1,75
– Munkanélküliség	0,4	0,48	0,55	0,25	0,5	0,2	0,3	0,15

Megjegyzés: dőlt számmal jelöltük a három országcsoport adataiból az egyes kiadási tételek legmagasabb arányát 2022-ben. Magyarország kapcsán a kiugró értékek aláhúzva szerepelnek. *Forrás:* COFOG adatbázis (https://doi.org/10.2908/GOV_10A_EXP) alapján saját számítás, kivéve állami támogatás, ahol a forrás: European Commission State Aid Scoreboard (https://competition-policy.ec.europa.eu/state-aid/scoreboard/scoreboard-state-aid-data_en).

1,74 százalékra, de még ez is elmarad a NATO-ban elvárt 2 százalékos szinttől.¹³ A régióban 2022-ben csupán Észtország, Lettország és Litvánia védelmi kiadásai haladták meg a 2 százalékot, ami természetesen kevésbé meglepő – tekintve, hogy részben a jelentős orosz ajkú lakosság jelenlétére építve Oroszország Nyugat-ellenes hibrid háborújában ők a leginkább fenyegetettek a NATO-n belül (*Galeotti* [2019]). A NATO [2024] (4. o.) legfrissebb adatai alapján azonban 2024-re már csupán Horvátország (1,81 százalék) és Szlovénia (1,29 százalék) kiadási szintje marad 2 százalék alatt az EU11-országok között. Eközben Lengyelországban (4,12 százalék), Észtországban

¹³ Ez a szint még tovább nőhet – az újonnan megválasztott amerikai elnök, Donald Trump 2024 decemberében már 5 százalékos GDP-arányos védelmi költségvetést követel az EU országaitól, miközben a NATO várhatóan 3 százalékra emeli az elvárás 2030-ra (<https://www.politico.eu/article/reports-donald-trump-nato-members-increase-defence-spending/>).

(3,43 százalék), Lettorszáiban (3,15 százalék) az elvárt mértéket jelentősen meghaladja a védelmi költségvetés – tükrözve az orosz fenyegetés mértékét.

A gazdasági ügyekre fordított kiadás mindhárom csoportban nőtt a 2004-es szinthez képest, átlagosan a legmagasabb a 3. csoportban (7,8 százalék), míg a legalacsonyabb az 1. csoportban (5,68 százalék). Magyarország ebben a kiadási tételben lóg ki leginkább a régió egészéből – közel kétszer annyit, 10,5 százalékot fordít gazdasági ügyekre, mint a nyugati modell országai. Ha a kiadások összetételét közelebbről megvizsgáljuk a COFOG adatbázisában, akkor a három legfontosabb tétele a közlekedés (4,2 százalék), az energia (2,9 százalék) és az általános gazdasági ügyek (1,9 százalék). Az energetikai kiadás feltehetően a rezsitámogatásokat fedezi, ez a tétel 2004-ben még csupán 0,1 százalék volt. A közlekedésre fordított kiadás szintén jelentősen nőtt 20 év alatt a 2004. évi 1,9 százalékról.

A versenyképességi stratégia szempontjából kiemelt szerepe van az állami támogatásoknak. Ezt külön vizsgálva látható, hogy bár a régió egészében nőtt, a három csoport átlaga szinte azonos, 1,06 százalék, 1,19 százalék és 1,2 százalék. Ehhez képest lóg ki Magyarország a 2,1 százalékos értékkel, ami a 2004-es 1,1 százalék közel duplája. Ez az érték messze a legmagasabb a teljes EU-ban, megelőzve Németországot (1,9 százalék) és Franciaországot (1,7 százalék) is (EC [2024b] 27. o.). Ha közelebbről megnézzük azt, hogy milyen módon számolták el ezt az összeget, akkor 65,4 százaléka az általános csoportmentességi rendelet (*General Block Exemption Regulation*)¹⁴ alá esik, ahova a közvetlen vállalati beruházási támogatások tartoznak (EC [2024b] 209–210. o.). Ez a tétel fontos jelzőszáma a voluntarista gazdaságstratégiának, és lehetővé teszi a működőtőke-beáramlások egyedi támogatását.

Az emberitőke-beruházások fontos mutatója az egészségügyre fordított összeg, amely átlagosan mindhárom országcsoportban nőtt, a nyugati modell országaiban a leginkább, 5,06 százalékról 6,54 százalékra, de még a délkelet-európai csoportban is 4,5 százalékról 5,3 százalékra. Egyedül Magyarországon figyelhetünk meg ezzel teljesen ellentétes tendenciát, ahol 5,5 százalékról 4,4 százalékra csökkent ez a kiadási tétel, ami a teljes EU-ban a legalacsonyabb érték, és jelentősen elmarad a 7,7 százalékos EU-átlagtól.

A rekreáció (sport), kultúra és vallás főcsoportban megfigyelhető, hogy az elmúlt 20 évben egyik csoportban sem változott jelentősen ez a tétel. Az 1. csoportban 1,46 százalék az átlag, a 2. csoportban 1,63 százalék, a 3. csoportban 0,8 százalék. Magyarország ebből a trendből is jelentősen kilóg, hisz itt a már korábban is magas 1,8 százalékról 2,7 százalékra nőtt ez a kiadási sor. Ha a részletes számokat megnézzük, akkor a sportra költött összeg 0,4 százalékról 0,9 százalékra nőtt, a vallás támogatása 0,2 százalékról 0,4 százalékra, míg a kultúra részesedése 0,7 százalékról 1,1 százalékra emelkedett. Ebben a főcsoportban számolják al a műsorszórást (*broadcasting*),

¹⁴ Az EUR-Lex alapján az általános csoportmentességi rendelet, a 651/2014/EU-rendelet az EUMSZ 107. és 108. cikke alkalmazásában bizonyos támogatási kategóriákat a belső piaccal összeegyeztethetővé nyilvánít. Az adminisztratív terhek csökkentése érdekében lehetővé teszi a tagállami kormányzatok számára, hogy több vállalkozást magasabb összegű közpénzekkel támogathassanak az Európai Bizottság előzetes engedélyének kérelmezése nélkül. A részletes szabályozás elérhető: <https://eur-lex.europa.eu/HU/legal-content/summary/general-block-exemption-regulation.html>.

amely ugyan 0,4 százalékról 0,3 százalékra csökkent, de ez az érték is a legmagasabb a régióban (Szlovéniával és Horvátországgal együtt).

Az oktatási kiadások mindhárom csoportban csökkentek 2004-hez képest, ami megfelel az Európai Unió egészében megfigyelhető tendenciáknak, ahol átlagosan a GDP 4,9 százalékaról 4,7 százalékára esett az erre a területre fordított összeg. A kelet-közép-európai régióban oktatásra a nyugati modell országai költik a legtöbbet (5,3 százalék), kiemelt figyelemmel az alap- és a középfokú oktatásra. Bulgária és Románia messze le van maradva 3,55 százalékkal, míg a 2. csoport átlaga (4,75 százalék) az EU átlagához legközelebbi érték. Magyarország oktatásra összességében az EU-átlag felett költ, ám a költségek szerkezetében látványos átrendeződés történt. Míg 2004-ben még az alapfokú oktatásnak volt kiemelkedő jelentősége (2,9 százalék), a középfokú oktatásra jóval a régiós átlag alatti volt a költség (0,6 százalék), és a felsőfokú oktatásra fordított kiadások aránya (1 százalék) közel állt az EU átlagához (0,8 százalék), 2022-re egy teljesen sajátos finanszírozási szerkezet alakult ki. Az alapfokú oktatásra Magyarország messze az EU-átlag (1,6 százalék) alatt költ – az 1 százalékos szint a délkelet-európai országcsoport 0,8 százalékos értékét közelíti. *Polónyi* [2023] (883–884. o.) elemzésében alaposan mutatja be, hogy az alapfokú oktatásra való költség már 2010-re lecsökkent 1,8 százalékra, majd a mélypontot 2013-ban érte el 0,9 százalékkal a központosítást követően. A 2013-as pedagógus-bérendezés időszakosan ismét növelte az arányszámot (1,3 százalék 2015–2018 között), de a béremelés elinflálódása miatt ez a hatás átmenetinek bizonyult. Eközben a szakképzés privilegizálása növelte a középfokú oktatás támogatását. Szintén látványos a felsőfokú oktatás kiemelt finanszírozása – az 1,9 százalékos érték az EU-átlag (0,8 százalék) több mint duplája, az egész EU-ban a legmagasabb, messze meghaladja a második legtöbbet költő Finnországot (1,6 százalék) és a harmadik legtöbbet költő Hollandiáét (1,2 százalék). A finanszírozási többlet az egyetemek és főiskolák struktúraváltását követően került a rendszerbe, a korábban állami felsőoktatási intézményeket közfeladatot ellátó közérdekű vagyonkezelő alapítványokba (KEKVA) szervezték – míg 2018-ban még 22 egyetem volt állami fenntartású, 2022-re ez a szám 5-re esett (*Polónyi* [2025] 126–128. o.). Ezzel az egyetemek irányítását a közvetlenül a kormányzat által kinevezett, leválthatatlan ötfős kuratóriumok vették át. *Polónyi* [2022] (80. o.) a nemzetköziesítési folyamatra is felhívja a figyelmet, melynek során a hazai egyetemeken tanuló külföldiek száma jelentősen megnőtt – míg 2010-ben az arányuk nem érte el az 5 százalékot, 2022-re meghaladta a 12 százalékot, szemben az OECD 8 százalékos átlagával. Mindez a Stipendium Hungaricum program révén megvalósuló bőkezű kormányzati támogatásnak köszönhető, miközben a magyar hallgatók létszáma stagnál – a 25–34 éves korosztályban az egyetemet végzettek aránya nem éri el a 30 százalékot, Románia után a második legalacsonyabb az EU-ban.¹⁵

A szociális kiadások a nyugati, leginkább a három balti országban, illetve Romániában és Bulgáriában nőttek 2004-hez képest, a közép-európai csoportban csökkentek, de még mindig itt a legnagyobbak (14,63 százalék). Mindegyik csoport jelentősen elmarad az EU 19,5 százalékos átlagától. A különbséget leginkább az alacsonyabb

¹⁵ Forrás: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Educational_attainment_statistics.

nyugdíjkiadások (EU-átlag 10,4 százalék), illetve munkanélküliségi segélyek (EU-átlag 1,2 százalék) magyarázzák. Magyarországon a jóléti kiadások aránya viszonylag jelentősen csökkent, 15,7 százalékról 13,1 százalékra, ami a régió egyik, de nem a legalacsonyabb aránya – Észtországban 12,7 százalék, Horvátországban 12,9 százalék ez az érték. A csökkenés elsősorban a rokkantsági és a munkanélküliségi ellátásokban fedezhető fel, utóbbi másutt a régióban is jelentősen esett, Romániában a COFOG adatbázisa szerint 0 százalék, Csehországban 0,1 százalék, Lengyelországban szintén 0,2 százalék. Mindez jelzi, hogy a régió problémája mostanra inkább a munkaerő hiánya, mint a munkanélküliség. A szociális kiadások regionálisan is alacsony szintjét Magyarországon elsősorban a nyugdíjra fordított alacsony költség eredményezi – a 6,4 százalékos szint a második legalacsonyabb Litvánia (6,2 százalék) után. A családtámogatásokra fordított 2,6 százalék viszont Lengyelország (2,7 százalék) után a második legmagasabb a régióban. Fontos azonban, hogy ezek a juttatások elsősorban a stabil munkahellyel rendelkező családoknak járnak adókedvezmények formájában, ami beleillik a munkaalapú társadalom programjába (*Szakra–Öktem [2023]*), azaz a szociális rendszernek nincs ellenőztető hatása a munkavállalásra.

Összegezve a költségvetési szerkezetből levonható következtetéseket, az látható, hogy a nyugati modell országainak költségvetése a minőség alapú versenyképesség és a magas életminőség kívánalmait tükrözi – azaz a régióban kiemelkedően sokat költenek alap- és közép- és felsőfokú oktatásra, egészségügyre és oktatásra, különösen alap- és közép- és felsőfokú oktatásra. Eközben a társadalom rászoruló tagjai is számíthatnak a jóléti állam juttatásaira. A másik két csoportban az emberi tőkére fordított kiadások jóval alacsonyabbak, míg az államra fordított kiadások és a voluntarista politikát tükröző gazdasági ügyekre fordított összegek jóval magasabbak. A kelet-közép-európai és a délkelet-európai csoport között elsősorban a költségek mértékében, nem pedig a szerkezetében van eltérés. Magyarország kiemelkedik ebből a két csoportból is, hiszen különösen kitűnik az egészségügy, az alap- és felsőfokú oktatás és a szociális ellátások alulfinanszírozása, míg látványosak az államra és a gazdasági ügyekre fordított magas kiadások.¹⁶ Mindemellett a kormányzathoz közel álló klientúra finanszírozását teszik lehetővé a rekreáció, vallás és kultúra főcsoportban, illetve a felsőfokú oktatásban megfigyelhető, kirívóan magas értékek.

A következőkben néhány indikátor alapján azt mutatom be, mennyire tükrözi a gazdasági teljesítmény a költségvetési szerkezetet.

Innováció, termelékenység és gazdasági felzárkózás az EU11-országokban

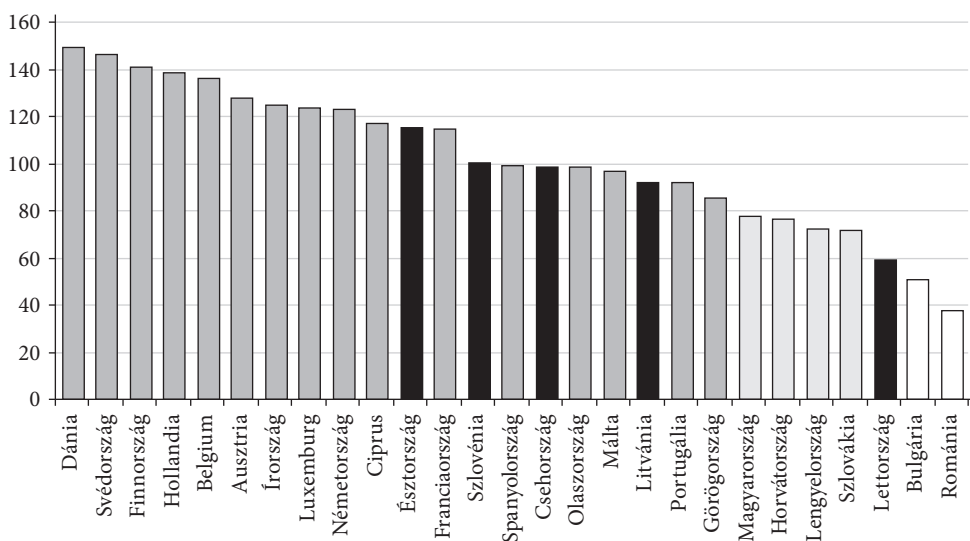
A költségvetési szerkezet elemzése után néhány kiemelt eredménymutató segítségével igazolom a ráfordítások és a kimenetek közötti kapcsolatot. A 3. ábra a cikk írásakor (2024. december) elérhető legfrissebb, 2024-es innovációs rangsort mutatja be. Ez a rangsor 2017 óta méri évente az EU és néhány versenytársa kutatási és innovációs

¹⁶ A magyar költségvetési szerkezet részletes elemzése alapján *Bod [2024]* ugyanerre a következtetésre jutott, szintén kiemelve az állami aktivizmus jelentős térnyerését.

teljesítményét a peremfeltételek (kutatók, kutatási infrastruktúra), a beruházások, az innovációs tevékenység és a hatások vizsgálata révén.¹⁷ A fentiekben azonos csoportba sorolt országok azonos színnel vannak kiemelve. Mint látható, a régiós rangsor első négy helyén a nyugati modell országai állnak – Észtország, Szlovénia, Csehország és Litvánia. Közülük Észtország az EU-átlag felett áll, Szlovénia pedig épp az EU átlagának megfelelő. Az 1. csoportból egyedül Lettország teljesítménye marad el a csoport többi tagjától, illetve a 2. csoport teljesítményétől is. A 2. csoport országai közvetlenül egymást követik a rangsorban – Magyarország, Horvátország, Lengyelország és Szlovákia a sorrend. A lista végén áll Bulgária és Románia.¹⁸ Ez a sorrend nagyjából megfelel a költségvetési szerkezet alapján várható eredményeknek.

3. ábra

Az Európai Unió innovációs indexe, 2024

Forrás: European Innovation Scoreboard (<https://projects.research-and-innovation.ec.europa.eu/en/statistics/performance-indicators/european-innovation-scoreboard/eis-2024#/eis>).

Az innovációs képesség fontos szerepet játszik a termelékenység alakulásában, akárcsak a korábbiakban vizsgált egyéb mutatók, a külföldi működőtőke, az intézményi környezet, a munkaerő képzettsége és egészségi állapota. A 4. ábra az EU-átlaghoz viszonyítva mutatja be a munkaerő termelékenységét és a bérek változását 2008 és 2023 között.

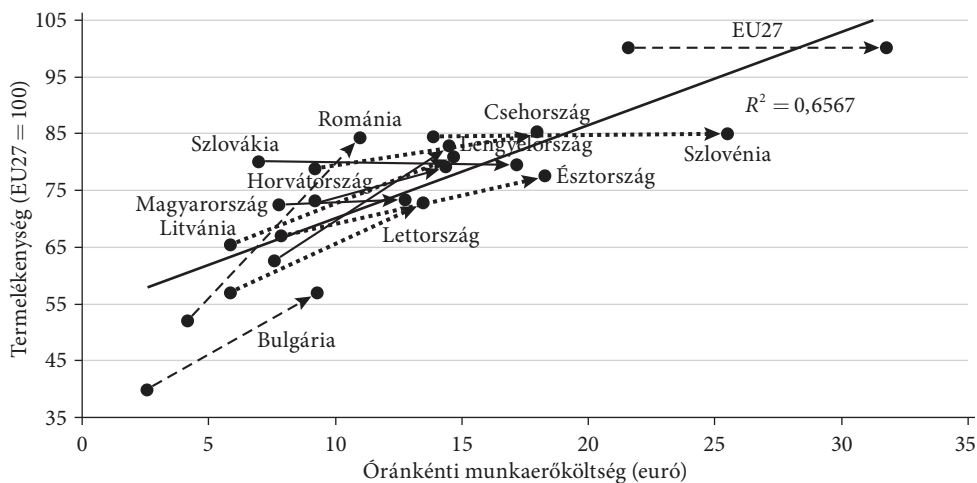
¹⁷ Az index bővebb leírása megtalálható: EC [2024a] 12–15. o.

¹⁸ Románia rangsorban elfoglalt helye feltehetően részben adatkezelési hibának tudható be – az EC [2024a] 99. o. részletes adatai alapján 0 szerepel a felsőfokú végzettségük arányánál, csakúgy, mint számos vállalati innovációs szempont kapcsán: a kis- és középvállalatok folyamatinnovációja, az innovatív kis- és középvállalatok foglalkoztatottsága. Ezek a számok 0-nál biztosan magasabbak, ezt más adatsorok tanúsítják. A 25–34 éves korosztály felsőfokú végzettjeinek aránya 22,5 százalék, az EU-ban a legalacsonyabb (<https://www.romania-insider.com/romania-lowest-share-tertiary-education-eurostat>). A folyamatinnovációkat bevezető kis- és középvállalatokaránya 8,3 százalék (<https://www.romania-insider.com/report-romanian-companies-among-least-innovative-europe-2024>).

A vizsgálat kezdő időpontja a béradatok elérhetősége miatt 2004 helyett 2008. Az ábra leginkább szembetűnő tanulsága, hogy termelékenységekben és bérszintben az EU átlagát egyik régiós országnak sem sikerült elérnie ebben az időszakban, és ez a következő években sem tűnik valószínűnek. Az ábrán az egyenes szakasz az EU27-átlaggal párhuzamos, ami azt jelenti, hogy az EU-átlaggal megegyezően fejlődött az adott ország. Itt termelékenységi felzárkózás nem figyelhető meg, de bérnövekedés igen. Ez Szlovéniára és Magyarországra jellemző, míg Szlovákiában az EU-átlagtól történő enyhe lemaradás mellett látható viszonylag nagymértékű bérnövekedés. Jelentős felzárkózást a három balti ország, Bulgária és Románia volt képes megvalósítani, illetve a 2. csoport országai közül Horvátország és Lengyelország. A bérek összefüggnek a termelékenységgel ($R^2 = 0,66$), de látható, hogy számos ország értékei a trendvonaltól távol állnak – idetartozik Románia, Bulgária és Szlovénia is. Ezek az eredmények a termelékenység mérésének módszertani kérdéseire is felhívják a figyelmet.

4. ábra

A munkatermelékenység és a bérek változása, 2008–2023

Megjegyzés: a nyilak adott ország 2008-as teljesítményéről a 2022-es teljesítményére mutatnak. A könnyebb értelmezhetőség érdekében a nyugati csoport országai pontozott, a közép-európai csoport országai telt, a délkelet-európai csoportéi pedig szaggatott vonallal vannak jelölve. Horvátország 2023-as termelékenységi adata nem volt elérhető, így ott a 2022-es adat látható. Forrás: Eurostat (kód: tesem160 – termelékenység, lc_lci_lev – munkaerőköltség).

A 4. ábra legmeglepőbb adata Románia termelékenysége, ami az adatok alapján Szlovénia és Csehország szintjén van, megelőzve a többi régiós országot. Ennek ellenére a bérszint a régióban Bulgária után a második legalacsonyabb. Mivel a termelékenység mérése ebben az esetben vásárlóerő-standardon (PPS)¹⁹ számított GDP/

¹⁹ A vásárlóerő-standard (*purchasing power standard, PPS*) egy mesterséges elszámolási egység, amellyel mindenütt ugyanannyi árut és szolgáltatást lehet beszerezni. Vásárlóerő-paritásnak (*purchasing power parity, PPP*) a PPS és az euró közötti árfolyam tekinthető. Bővebben lásd [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Purchasing_power_standard_\(PPS\)](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Purchasing_power_standard_(PPS)).

munkaóra,²⁰ a számláló és a nevező is torzíthatja az adatokat. A mért GDP kapcsán *Oblath* [2021] hívja fel a figyelmet arra, hogy mivel a mutató árszinthatásból és reálfelzárkózásból áll, csupán korlátozottan alkalmas a fejlődési pályák bemutatására, különösen, hogy a vásárlóerő-paritást mérő kosár összetétele akár évenként is változhat. Később *Oblath* [2023] amellet érvel, hogy Románia teljesítményét ez a mutató felülbecsli, míg Szlovákiáét alul, és elsősorban a hazai árszínvonal különbségeit tükrözi, miközben eltekint az import és az export relatív árszintjétől. Szintén kérdéses a munkaóra számítása, amelyet a feketegazdaság mértéke csökkenthet. A régióban Romániában a legalacsonyabb a 20–64 évesek foglalkoztatási aránya (2023: 68,7 százalék),²¹ miközben a feketegazdaság aránya a legmagasabb (2022: 29 százalék – *Schneider-Asllani* [2022] 14. o.), az utóbbit jelzi az adóbeszedés alacsony hatékonysága is (*OECD* [2024] 42–50. o.). Hasonló megfontolások a többi ország esetén is érvényesek. Szlovákia vásárlóerő-paritáson számolt GDP-értékének alulbecslése a termelékenységi mutatót is negatívan érinti, míg a magyar foglalkoztatás kifehérítése, a foglalkoztatási mutató növekedése 62,5 százalékról (2009) 80,7 százalékra (2023) a vizsgált tört (GDP PPS/munkaóra) nevezőjét növeli.

A fenti megfontolások feltétlenül óvatosságra intenek a 4. ábra értelmezése kapcsán, és csupán korlátozott következtetések lehetségesek. Annyi biztosan látható, hogy a legmagasabbak a bérköltségek Csehországban, Szlovéniában és Észtországban, azaz az 1. csoport országaiban, ahol a termelékenység is viszonylag magas. A csoportból Litvánia és Lettország szintén jelentős termelékenység- és bérköltség-növekedést tapasztalt, de a vezető országoktól le vannak maradva, különösen Lettország. A legalacsonyabb bérek Bulgáriában és Romániában vannak, mindkét ország kimutatott termelékenysége jelentősen nőtt, bár rendkívül alacsony szintről. A 2. csoport országai nagyjából az 1. és a 3. csoport országai között helyezkednek el – ahogy az előző részben vizsgált mutatókban is.

A fentiek alapján válik értelmezhetővé a felzárkózási teljesítmény is 2004 és 2023 között. Ezt mutatja – *Györffy* [2021] (5. o.) módszertanát alkalmazva – a 3. táblázat. A táblázatban a sorrend a felzárkózási teljesítmény alapján látható, ahol a felzárkózási (százalék) mutató azt jelzi, hogy az EU-átlaghoz képest a 2004-es lemaradásból hány százalékot sikerült behoznia az adott országnak. Mivel ez a mutató is vásárlóerő-standard alapján készült, ebben az esetben is érvényes *Oblath* [2021], [2023] figyelmeztetése a mutató korlátairól, különösen Románia és Szlovákia esetében. A 3. táblázatban a felzárkózási érték a legmagasabb Litvánia és Románia esetében. Ám a népesség változása kapcsán az is látható, hogy Bulgária mellett ebből a két országból vándoroltak el a legtöbben – 2023-as népességük a 2004-es szint 85, illetve 89 százalékán áll. Ezzel szemben az utolsó helyre kerülő Szlovénia Csehországgal együtt a régió legfejlettebb országa, az EU-átlag 91 százalékán áll, miközben népessége 2004-hez képest 6 százalékkal növekedett. A 11 ország közül népességnövekedés Szlovénián kívül Csehország, Észtország és Szlovákia jellemzője, azaz a négy legmagasabb bérszintű országé. Lengyelország, Magyarország

²⁰ A mutató pontos leírása megtalálható: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tesem160/default/table>.

²¹ Az adatok forrása: Eurostat-kód: lfsi_emp_a, (https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/lfsi_emp_a/default/table?lang=en).

és Horvátország népessége a 2004-es szintnél kevesebb mint 10 százalékkal alacsonyabb, míg Bulgária és Lettország a 2004-es szint 84, illetve 83 százalékán áll.

3. táblázat

A felzárkózási teljesítmény összegzése

Ország	GDP/fő 2004 (EU27 = 100)	GDP/fő 2023 (EU27 = 100)	Δ GDP/fő (százalékpont)	Felzárkózás (százalék)	Δ Népesség (2004/2023)
Litvánia	50	87	37	74,0	0,85
Románia	35	78	43	66,2	0,89
Lengyelország	51	80	29	59,2	0,98
Észtország	56	81	25	56,8	1,02
Csehország	81	91	10	52,6	1,05
Lettország	47	71	24	45,3	0,83
Bulgária	35	64	29	44,6	0,84
Horvátország	57	76	19	44,2	0,90
Magyarország	63	76	13	35,1	0,95
Szlovákia	59	73	14	34,1	1,03
Szlovénia	88	91	3	25,0	1,06

Forrás: Eurostat (kód: tec00114), népesség: AMECO online (kód: NPTN).

A táblázat alapján hozzávetőlegesen tudjuk értékelni a korlátozott állam gondolata alapján létrehozott három csoport teljesítményét. A lista első hat pozíciójából négy az 1. csoporthoz tartozik, jelezve, hogy a korlátozott állam és a költségvetésben az állam alapfunkcióira való koncentráció jó hatással van a felzárkózásra. A csoport 5. tagja Szlovénia, ami ugyan a táblázat utolsó helyén szerepel, de továbbra is a régió legfejlettebb országa, ahol a népességnövekedés a legnagyobb, a termelékenység és a bérek is itt a legmagasabbak. Romániának és Bulgáriának is stabil a felzárkózási teljesítménye, ám a korábban bemutatott statisztikai fenntartások, az alacsony bérek, illetve az elnéptelenedés ezt a sikert erősen árnyalja. A nagy és kevésbé korlátozott államok a 2. csoportban az 1. és 3. csoportnál gyengébben teljesítenek, az utolsó négy helyből három az övék.

Valódi sikert csak Lengyelország képes felmutatni, ami közel került Észtország fejlettségéhez. *Magyar–Madlovics* [2021] (686–687. o.) ezt két tényezővel magyarázza: egyrészt 1990 és 2015 között a változó összetételű lengyel kormányok erős piacgazdaságot hoztak létre, és ezt a modellt a 2015-ben hatalomra jutó Jog és Igazságosság párti kormány sem kérdőjelezte meg, másrészt a demokratikus visszarendeződés ideológiavezérelt maradt, azaz egy új tulajdonosi réteg kiépülése nem telepedett rá a piaci mechanizmusra. Mindez tükröződik a költségvetésben is: *Benczes–Szíjjártó* [2024] (1023–1024. o.) meggyőzően mutatja be, hogy a jogállami korlátok bontása utáni populista, voluntarista politikák nagyon eltérő formát ölthetnek, és Lengyelországban elsősorban a szociális kiadások növekedése volt megfigyelhető, nem pedig a közvetlen gazdaságtámogatás. Végül megemlíthető, hogy az 1999-ben megkezdett, rendkívül sikeres oktatási reformoknak is hosszú távú kedvező hatás

tulajdonítható, még akkor is, ha 2017-ben a reform számos elemét visszavonták (*Wiśniewski–Zahorska* [2020]).

A 11 ország elemzése alapján törvényszerű összefüggéseket természetesen nem lehet felállítani, ez jóval nagyobb minta alapján sem lenne reális célkitűzés. Csupán néhány általános tendenciát figyelhetünk meg, amelyek a vizsgált időszakot jellemzik. Az előzőkben meghatározott három csoport teljesítménye nagyjából tükrözi a költségvetési szerkezet alapján várható eredményeket. Bár mindegyik vizsgált országban bőven az EU-átlag alatt vannak a bérek, azaz a költségalapú versenyképesség a régióknak egyfajta sajátossága, a minőség alapú versenyképesség felé történő elmozdulás jeleit csupán az első csoport országában, elsősorban Szlovéniában, Csehországban, Litvániában és Észtországban látjuk. A termelékenység felzárkózása megfigyelhető a 3. csoport országában is – bár Romániában és Bulgáriában a mérésrel kapcsolatosan kételyek merülhetnek fel, ha elfogadjuk a közölt adatokat, arra a következtetésre juthatunk, hogy a gyenge, költségvetésében korlátozott állam, amely nem képes elnyomni a piaci mechanizmust, alacsony kiinduló fejlettségi szint esetén szintén hozzájárulhat a felzárkózáshoz. A 2. csoport országai innovációban hasonló, felzárkózás terén heterogén teljesítményt nyújtottak, jelezve, hogy az állam korlátozásának hiánya nagyon eltérő utakra ad lehetőséget. A 2015 utáni lengyel kormányzás hangsúlya a szociális kiadások emelésén a jelek szerint kevésbé káros a felzárkózásra, mint a magyar kormányzat voluntarista gazdaságpolitikája.

Következtetések

Az első kelet-közép-európai bővítés utáni két évtized globálisan és regionálisan is jelentős kihívásokat jelentett a kormányzatok számára. Az 1990-es években még domináns korlátozott állam gondolata a 2010-es évekre megkérdőjeleződött: a populizmus hulláma az alkotmányos, jogállami elveket ásta alá, míg a különféle válságok sorozata az állam aktívabb gazdasági szerepvállalását tette nem csupán elfogadottá, hanem kívánatosá is. A kelet-közép-európai régió országai eltérően választottak ezekre a kihívásokra. Ebben a tanulmányban három csoportot mutattam be a jogállamiság és a költségvetési újraelosztás mértéke alapján.

A nyugati modell országai (Csehország, Észtország, Lettország, Litvánia, Szlovénia) az *Acemoglu–Robinson* [2019] által megjelölt szűk folyosón mozognak, ami a szabadság és a gazdasági fejlődés biztosítója. Az állami újraelosztás az elmúlt két évtizedben nőtt, de ezzel párhuzamosan az állam korlátai is erősödtek. A költségvetési szerkezet vizsgálata alapján minőség- és innováció alapú növekedési stratégiát folytattak az emberitőke-beruházások prioritásával. Ezekben az országokban a legnagyobb a konvergencia esélye az EU átlagához a termelékenység, bérszint és egy főre jutó GDP tekintetében.

A közép-európai modell országait (Horvátország, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia) a nagy állami újraelosztás jellemzi, miközben a jogállami korlátok jóval gyengébbek, mint az 1. csoportban. Az állam korlátainak gyengesége lehetővé teszi a voluntarista állami beavatkozásokat, amelyek egyrészt elvonják a forrásokat az

emberi tőke fejlesztésétől, másrészt az állami bürokrácia ritkán szokott jobb fejlesztési döntéseket hozni, mint a piaci szereplők. Ennek megfelelően ebben a csoportban a leggyengébb a felzárkózási teljesítmény, és itt a legnagyobb az esélye egy fejlettségi csapda kialakulásának. Kivételnek csupán Lengyelország tekinthető, amely korábbi oktatási reformjainak, a populizmus egy sajátosan ideológiai változatának és korlátozott időtartamának köszönhetően elkerülte a korlátok nélkül működő állam leg súlyosabb következményeit.

A délkelet-európai modell két országában (Románia, Bulgária) az állami újraelosztás régiós összehasonlításban a legalacsonyabb, ami jelzi az állam adóbeszedési képességének a korlátait. Így a piaci mechanizmus képes működni, ám a rendkívül alacsony szintű emberitőke-beruházások a fejlődés korlátait jelzik előre, ami egy önerősítő negatív visszacsatolási kört alkothat a demográfiai hanyatlással.

A régiós összehasonlításban Magyarország a 2. csoportban is a kirívó példa, felzárkózási teljesítménye minden dimenzióban csalódást keltő. Esete jól illusztrálja *Acemoglu–Robinson* [2019] tézisét arról, hogy az állam korlátainak a lebontása ellehetetleníti a fenntartható fejlődést (*Györffy* [2023]).

Hivatkozások

- ACEMOGLU, D.–ROBINSON, J. A. [2019]: *The Narrow Corridor: States, societies, and the fate of liberty*. Penguin Press, New York.
- AFONSO, A.–SCHUKNECHT, L.–TANZI, V. [2020]: *The size of government*. EconPol Working Paper, No. 46. Ifo Institute, Leibniz Institute for Economic Research at the University of Munich, München.
- AIGINGER, K. [2018]: *Harnessing competitiveness for social and ecological goals*. Megjelent: *Chiocchetti, P.–Allemand, F.* (szerk.): *Competitiveness and Solidarity in the European Union: Interdisciplinary Perspectives*. Routledge, London, 99–125. o.
- AIGINGER, K.–RODRIK, D. [2020]: *Rebirth of Industrial Policy and an Agenda for the Twenty-First Century*. *Journal of Industry, Competition and Trade*, Vol. 20. No. 2. 189–207. o. <https://doi.org/10.1007/s10842-019-00322-3>.
- BAUER, M. W.–BECKER, S. [2020]: *Democratic Backsliding, Populism, and Public Administration*. *Perspectives on Public Management and Governance*, Vol. 3. No. 1. 19–31. o. <https://doi.org/10.1093/ppmgov/gvz026>.
- BENCZES ISTVÁN–KUTASI GÁBOR [2010]: *Költségvetési pénzügyek. Hiány, államadósság és fenntarthatóság*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENCZES ISTVÁN–SZÍJJÁRTÓ NORBERT [2024]: *Államháztartási kiadások alakulása populista kormányok alatt Kelet-Közép-Európában*. *Közgazdasági Szemle*, 71. évf. 10. sz. 1001–1031. o. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2024.10.1001>.
- BÍRÓ-NAGY ANDRÁS–MEDVE-BÁLINT GERGŐ (szerk.) [2024]: *20 éve az Európai Unióban: Magyarország uniós tagságának közpolitikai mérlege*. Osiris, Budapest.
- BOD PÉTER ÁKOS [2024]: *Return of Activist State in a Former Transition Star: The Curious Case of Hungary*. *Post-Communist Economies*, Vol. 36. No. 2. 262–279. o. <https://doi.org/10.1080/14631377.2023.2273694>.
- BOHLE, D.–GRESKOVITS BÉLA [2012]: *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Cornell University Press, Ithaca–London.

- BOKROS LAJOS [2013]: *Accidental Occidental: Economics and Culture of Transition in Mitteleuropa, the Baltic and the Balkan Area*. Central European University Press, Budapest–New York, <https://doi.org/10.1515/9786155225369>.
- CSABA LÁSZLÓ [2008]: Az újfajta makroökonómiai populizmus. *Pénzügyi Szemle*, 53. évf. 4. sz. 592–606. o.
- CSABA LÁSZLÓ [2010]: Keynesi reneszánsz? *Pénzügyi Szemle*, 55. évf. 1. sz. 5–22. o.
- CSABA LÁSZLÓ [2024]: Európai Unió – a beteljesületlen remény? *Közgazdasági Szemle*, 71. évf. 5. sz. 495–511. o. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2024.5.495>.
- EC [2024a]: *European Innovation Scoreboard 2024*. European Commission DG for Research and Innovation, Brüsszel, https://research-and-innovation.ec.europa.eu/document/download/1cf1a2a0-a667-40dc-9132-4466cc5e2d54_en.
- EC [2024b]: *State aid Scoreboard 2023*. European Commission DG Competition, Brüsszel, https://competition-policy.ec.europa.eu/document/download/0b2037c5-c43f-4917-b654-f48f74444015_en?filename=state_aid_scoreboard_note_2023.pdf.
- ÉLTETŐ ANDREA–SASS MAGDOLNA [2021]: A kapitalizmus változatai és az ipar 4.0 a visegrádi országokban. *Közgazdasági Szemle*, 68. évf. 5. sz. 490–514. o. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2021.5.490>.
- FARKAS BEÁTA [2017]: *Piacgazdaságok az Európai Unióban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FARKAS BEÁTA–PELLE ANITA–SOMOSI SAROLTA [2023]: Az Európai Unió és a geoökonómiai kihívások – ipar- és versenypolitikai válaszok. *Közgazdasági Szemle*, 70. évf. 11. sz. 1193–1212. o. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2023.11.1193>.
- FIOTT, D. [2024]: The Challenges of Defence Spending in Europe. *Intereconomics*, Vol. 59. No. 4. 189–192. o. <https://doi.org/10.2478/ie-2024-0039>.
- FRIED, D.–VOLKER, K. [2022]: The Speech in which Putin Told Us who He Was. *Politico.com*, február 18. <https://www.politico.com/news/magazine/2022/02/18/putin-speech-wake-up-call-post-cold-war-order-liberal-2007-00009918>.
- GADÓ GÁBOR–KEREKES ZSUZSA–MAGYAR BÁLINT (szerk.) [2024]: *A joguralomtól az uralom jogáig. A jogállam felszámolása Magyarországon*. CEU Democracy Institute, Budapest.
- GÁL ZOLTÁN–LUX GÁBOR [2022]: FDI-based regional development in Central and Eastern Europe. A review and an agenda. *Tér és Társadalom*, 36. évf. 3. sz. 68–98. o.
- GALEOTTI, M. [2019]: *The Baltic States as Targets and Levers: The Role of the Region in Russian Strategy*. George C. Marshall European Center for Security Studies, No. 27. <https://www.marshallcenter.org/en/publications/security-insights/baltic-states-targets-and-levers-role-region-russian-strategy-0>.
- GULÁCSI GÁBOR–KERÉNYI ÁDÁM [2023]: Magyarország elfordulása az Európai Unió derékhadától és az Unió válasza. *Közgazdasági Szemle*, 70. évf. 10. sz. 1131–1172. o. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2023.10.1131>.
- GYÖRFFY DÓRA [2018]: *Trust and Crisis Management in the European Union*. Springer International Publishing, Cham, <https://doi.org/10.1007/978-3-319-69212-8>.
- GYÖRFFY DÓRA [2021]: Felzárkózási pályák Kelet-Közép-Európában két válság között. *Közgazdasági Szemle*, 68. évf. 1. sz. 47–75. o. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2021.1.47>.
- GYÖRFFY DÓRA [2023]: Iparpolitika és akkumulátorgyártás Magyarországon és Svédországban. *Közgazdasági Szemle*, 70. évf. 3. sz. 245–273. o. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2023.3.245>.
- HOBBS, T. [1651/2001]: *Leviatán*. Fordította: *Vámosi Pál*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.
- IMF [2010]: *Will it hurt? Macroeconomic effects of fiscal consolidations*. Megjelent: *Recovery, Risk, and Rebalancing*. World Economic Outlook October 2010. International Monetary Fund, Washington DC, 93–124. o.

- JAKAB ANDRÁS [2016]: A jogállamiság mérése indexek segítségével. *Iustum Aequum Salutare*, 12. évf. 2. sz. 187–211. o.
- KENDALL-TAYLOR, A.–HOFMAN, M. [2024]: Putin's Point of No Return. *Foreign Affairs*, december 18. <https://www.foreignaffairs.com/russia/putins-point-no-return>.
- KORNAI JÁNOS [1957]: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2012]: Központosítás és kapitalista piacgazdaság. *Népszabadság*, január 28. Megjelent még: *Látélet*. HVG Könyvek, Budapest, 2017, 49–83. o.
- KORNAI JÁNOS [2015]: U kanyar Magyarországon. *Élet és Irodalom*, április 3. 8–10. o. Megjelent még: *Látélet*. HVG Könyvek, Budapest, 2017, 59–151. o.
- KRUGMAN, P. [2013]: How the Case for Austerity Has Crumbled. *The New York Review of Books*, június 6. <https://www.nybooks.com/articles/2013/06/06/how-case-austerity-has-crumbled/>.
- LENGYEL IMRE [2021]: Regionális és városgazdaságtan. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged.
- LENGYEL IMRE–VAS ZSÓFIA [2024]: Az újraparosítás hatása a hazai térségek felzárkózási pályáira. *Közgazdasági Szemle*, 71. évf. 11. sz. 1176–1198. o. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2024.11.1176>.
- MAGYAR BÁLINT–MADLOVICS BÁLINT [2021]: A posztkommunista rendszerek anatómiája. Egy fogalmi keret. Noran Libro, Budapest.
- MEDVE-BÁLINT GERGŐ [2014]: The Role of the EU in Shaping FDI Flows to East Central Europe. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, Vol. 52. No. 1. 35–51. o. <https://doi.org/10.1111/jcms.12077>.
- MUDDE, C. [2004]: The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, Vol. 39. No. 4. 541–563. o. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x>.
- MURAKÖZY LÁSZLÓ [2012]: Államok kora. Az európai modell. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MUSGRAVE, R. [1959]: *The Theory of Public Finance: A study in political economy*. McGraw-Hill, New York.
- MÜLLER, J.-W. [2016]: *What Is Populism?* University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- NATO [2024]: Defence Expenditure of NATO Countries (2014–2024). Press release, június 17. https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2024/6/pdf/240617-def-exp-2024-en.pdf.
- NÖLKE, A.–VLIENGHART, A. [2009]: Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe. *World Politics*, Vol. 61. No. 4. 670–702. o. <https://doi.org/10.1017/S0043887109990098>.
- OBLATH GÁBOR [2021]: A nominális felzárkózás időben változó összetevői. *Reálgazdasági és árszintfelzárkózás az Európai Unióban 1995 és 2019 között*. *Külgazdaság*, 65. évf. 7–8. sz. 3–62. o. <https://doi.org/10.47630/KULG.2021.65.7-8.3>.
- OBLATH GÁBOR [2023]: Mire jó a vásárlóerőparitás, és mire nem? *Portfolio.hu*, szeptember 7. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20230907/mire-jo-a-vasarloero-paritas-es-mire-nem-637557>.
- OECD [2024]: *OECD Economic Surveys Romania*. OECD, Párizs.
- PALÓCZ ÉVA [2024]: Reindusztrializáció: az új csodafegyver. Megjelent: *Győrffy Dóra–Benczes István–Rosta Miklós* (szerk.): *Közgazdaságtan és gazdaságpolitika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 165–174. o.
- PANCEVSKI, B. [2024]: One Million Are Now Dead or Injured in the Russia-Ukraine War. *Wall Street Journal*, szeptember 17. <https://www.wsj.com/world/one-million-are-now-dead-or-injured-in-the-russia-ukraine-war-b09d04e5>.

- PLATTNER, M. F. [2019]: *Illiberal Democracy and the Struggle on the Right*. Journal of Democracy, Vol. 30. No. 1. 5–19. o. <https://doi.org/10.1353/jod.2019.0000>.
- POLÓNYI ISTVÁN [2022]: Felsőoktatás-politikai tévelygések. *Educatio*, 31. évf. 1. sz. 70–84. o. <https://doi.org/10.1556/2063.31.2022.1.6>.
- POLÓNYI ISTVÁN [2023]: Hol tart a hazai közoktatás? *Közgazdasági Szemle*, 70. évf. 7–8. sz. 872–97. o. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2023.7-8.872>.
- POLÓNYI ISTVÁN [2025]: Az iskola romokban. Helyzetjelentés a hazai oktatásról és humán-erőforrás-helyzetről a 21. század negyedének végén. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PORTER, M. [1990]: *The competitive advantage of nations*. The Free Press, New York.
- SCHEPPELE, K. L. [2018]: Autocratic legalism. *The University of Chicago Law Review*, Vol. 85. No. 2. 545–84. o.
- SCHMIDT, V. A. [2018]: Ideas and the rise of neoliberalism in Europe. Megjelent: *Cahill, D. D.–Cooper, M.–Konings, M.–Primrose, D.* (szerk.): *The SAGE Handbook of Neoliberalism*. SAGE Publications Ltd., Thousand Oaks, CA, 69–81. o. <https://doi.org/10.4135/9781526416001>.
- SCHNEIDER, F.–ASLLANI, A. [2022]: Taxation of the Informal Economy in the EU. Study by the Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies at the request of the Economic and Monetary Affairs Subcommittee on tax matters (FISC) in the European Parliament. Elérhető: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/734007/IPOL_STU\(2022\)734007_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/734007/IPOL_STU(2022)734007_EN.pdf).
- SZ. BÍRÓ ZOLTÁN [2019]: Putyin Oroszországa. Noran Libro Kiadó, Budapest.
- SZALAVETZ ANDREA [2019]: Globális értékláncok, szakosodás és feljebb lépés: Magyarországi feldolgozóipari leányvállalatok tapasztalatai. Napvilág Kiadó, Budapest.
- SZALAVETZ ANDREA–SOMOSI SAROLTA [2019]: Ipar 4.0-technológiák és a magyarországi fejlődés-felzárkózás hajtóerőinek megváltozása – gazdaságpolitikai tanulságok. *Külgazdaság*, 63. évf. 3–4. sz. 66–93. o.
- SZIKRA DOROTTYA–ÖKTEM, K. G. [2023]: An Illiberal Welfare State Emerging? Welfare Efforts and Trajectories under Democratic Backsliding in Hungary and Turkey. *Journal of European Social Policy*, Vol. 33. No. 2. 201–215. o. <https://doi.org/10.1177/09589287221141365>.
- TÓKÉS LÁSZLÓ [2024]: Foreign Direct Investment Inflows and Business Cycles. *Transnational Corporations Review*, Vol. 16. No. 2. 200061. <https://doi.org/10.1016/j.tncr.2024.200061>.
- UNCTAD [2024]: *World Investment Report 2024*. UN Trade and Development, Genf, <https://unctad.org/publication/world-investment-report-2024>.
- VOSZKA ÉVA [2019]: Iparpolitika határok nélkül. *Külgazdaság*, 63. évf. 1–2. sz. 82–115. o.
- VOSZKA ÉVA–VÉGH MARCELL–LONDON ANDRÁS [2023]: Támogatási nagyüzem – az egyedi kormánydöntések példája. *Közgazdasági Szemle*, 70. évf. 12. sz. 1297–1337. o. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2023.12.1297>.
- WAGNER, A. [1883]: *Finanzwissenschaft I. Einleitung, Ordnung der Finanzwirtschaft, Finanzbedarf, Privaterwerb*. Winter, Lipcse–Heidelberg, <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb11124180?page=1>.
- WILLIAMSON, J. [2000]: What Should the World Bank Think about the Washington Consensus? *The World Bank Research Observer*, Vol. 15. No. 2. 251–264. o. <https://doi.org/10.1093/wbro/15.2.251>.
- WIŚNIEWSKI, J.–ZAHORSKA, M. [2020]: Reforming education in Poland. Megjelent: *Reimers, F. M.* (szerk.): *Audacious Education Purposes: How Governments Transform the Goals of Education Systems*. Springer Open, Cambridge, MA, 181–208. o.